

ДИМИТРИЈЕ ДИМО ВУЈОВИЋ

СТРАНИ ИЗВОРИ О ИСТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ

Када говоримо о изворима који су до сада коришћени за обраду историје Црне Горе, ваља на почетку констатовати општи суд да што се више приближавамо данашњем дану то се је све више ширио круг коришћених извора, како по количини тако и по поријеклу и карактеру. То је сасвим разумљиво јер је са општим развитком друштва растао и интерес за све већу и потпунију обраду историјског пута који је друштво прешло. Та два процеса, на изглед супротна, стоје у управној сразмјери: што се друштво више развија и граби у будућност, то се и поглед у прошлост све више упире и развија. Или другачије речено: Што се више види у будућност, то се више види и у прошлост и обратно. Друштво је као Јанус са два лица, једно које је окренуто према будућности и друго према прошлости. Али у томе, како рекосмо, нема никакве противрјечности и нелогичности. Напротив! Зато се може констатовати, без бојазни да ће се погријешити, да најразвијенија друштва имају и најразвијенију историографију.

Са општим развитком друштва развија се и његов интелектуални ниво, па је све више и оних који се оспособљавају за изучавање прошлости, тј. историчара, што прати формирање многобројних научних институција, у којима они раде. Захваљујући порасту интелектуалног нивоа и развоју комуникација (саобраћај, радио, телевизија и сл.) све је већи број људи, па самим тим и историчара, који знају стране језике, што им омогућава да дођу до све већег броја разноврсних извора, не само на свом, него и на страним језицима. Страни културни и научни центри, па и они најудаљенији, нијесу више тако удаљени. До њих се стиже за пар сати. Ту је и развој разних техничких средстава: микрофилмовање, копирање и најзад компјутер, што олакшава и убрзава истраживања.

Уз то увећава се број библиотека и архива, у којима се чувају извори за упознавање и изучавање прошлости. И њихово пословање се усавршава, не само што се тиче смјештаја, него прије свега израде многих научних помагала као што су разне врсте каталога, библиографија, водича и других информативних средстава, што се позитивно одражава на научноистраживачки рад. Најзад, све се више публикују историјски извори, што, такође, помаже и олакшава научни рад.

Због свега тога наше познавање прошлости сваки дан постаје потпуније и поузданије.

Све те опште оцјене, углавном, важе када је и Црна Гора у питању. Нас овдје, прије свега, интересује како се ширио круг коришћених страних извора, који су то извори и како и колико су коришћени.

Територија данашње Црне Горе налази се на врло интересантном геополитичком простору, па је за ту територију било увијек интереса, почев од античких времена па до дана данашњега, без обзира да ли је на том простору била нека самостална држава, или је то подручје улазило у састав неке друге веће државе. Осим тога, у појединим периодима, становништво тог простора је водило дуготрајне ослободилачке борбе, које су прелазиле локални значај, па је и привлачило пажњу сусједних и других држава.

Све је то имало за посљедицу да је о Црној Гори и њеном становништву и ван њених граница настала обимна историјска грађа.

Страна грађа о Црној Гори се нарочито умножава онда када поједине велике силе отварају своје консулате у турским градовима око Црне Горе, а нарочито у Скадру, јер су консули из овог града по правилу били акредитовани и за Црну Гору. Та грађа се још више умножава када те силе, последице Берлинског конгреса 1878. године, признајући Црну Гору, отварају своја дипломатска представништва на Цетињу. Црногорску историју друге половине XIX вијека и почетка XX вијека није могуће солидно изучити без коришћења те грађе.

Страна грађа о историји Црне Горе налази се у иностраним архивама и у мањем обиму у библиотекама. Ми немамо могућности да набрајамо све те институције. Генерално се може рећи за све земље, да се она претежно чува у државним архивима, затим у архивима министарства спољних послова, односно у дипломатским архивима и најзад у војним архивима. Грађе о Црној Гори могуће је наћи и у неким посебним архивима, као и у архивима многих градова нама сусједних земаља, каква је, на примјер, Италија, а и удаљенијих земаља са којима је Црна Гора имала интензивније политичке, културне и вјерске контакте, каква је, на примјер, била Русија.

Ипак треба поменути три велика архива у којима се чува најзначајнија грађа за историју Црне Горе средњовјековног и

турског периода. То су Млетачки, Ватикански и Цариградски архиви.

Млетачки архив је формиран 1815. године и он је одмах отворен за научни рад. У њему се чува огромна грађа од X вијека до краја Млетачке Републике 1797. године.

И у Ватиканском архиву, који је вјековима стваран, чува се огромна оригинална грађа од XI вијека па до наших дана. Ватикански архиви су вјековима брижљиво чувани и сређивани. Али они, осим изузетака, нијесу били доступни за научни рад. Тек одлуком папе Лава XIII 1883. године Архив је отворен за све научне раднике, без обзира на националну и вјерску припадност, с тим да се могу користити само документи старији од 100 година.

Трећи велики архив, Цариградски, је најкасније, тек 1936. године, отворен за научни рад. Ту се управо ради о два архива у којима се чува врло драгоцјена грађа за историју Црне Горе и то од XV вијека па до краја балканског рата 1913. године.

Посао коришћења страних извора нашим историчарима је олакшан тиме што је много тих докумената публиковано не само у иностранству него и код нас.

Скоро у свим земљама су публиковане вишетомне колекције дипломатске и војне грађе, које се односе на другу половину XIX и почетак XX вијека, као и на први свјетски рат. Осим тога објављене су многе збирке докумената који се односе на поједине догађаје, проблеме или личности. Најзад, ту су и званичне публикације дипломатске грађе, познате под називима црвене, бијеле и слично, књиге. Грађа публикована у свим наведеним едицијама, природно, није посвећена искључиво Црној Гори, али се тамо налазе многа документа која се односе на њу, било да се ради о њеним унутрашњим проблемима, или о њеном учествовању у појединим догађајима који имају шири европски значај, као што су неки ратови или други догађаји. Али треба нагласити да су и у иностранству публиковане збирке докумената, које се искључиво односе на Црну Гору. То су званична издања неких министарстава спољних послова, која су они публиковали да би јавности доказали и објаснили своје ставове о појединим догађајима.

Ми овдје, природно, не можемо регистровати све те иностране публикације, у којима се могу наћи документи који се директно или индиректно односе на Црну Гору, иако би израда једне такве библиографије била врло користан посао, али ћемо, илустрације ради, говорити о грађи појединих земаља, навести важније публикације.

Рекосмо да се инострана грађа публикује и код нас у земљи. Касније ћемо навести неке од тих публикација. Иностранни документи штампани код нас, природно, много су познатији нашим историчарима, па самим тим и више коришћени, него они штампани у иностранству. Дешавало се, чак, да неки познати

историчари нијесу користили значајне колекције дипломатске грађе које се односе на периоде и проблеме које су обрађивали.

Полазећи од значаја иностране грађе и жеље да историцима буде што приступачнија, њеном публикавању се у посљедње вријеме у Црној Гори посвећује посебна пажња, прије свега у Црногорској академији наука и умјетности и Историјском институту СР Црне Горе. У Црногорској академији наука постоји посебан Одбор за издавање извора за историју Црне Горе. Планом тог одбора је предвиђено издавање иностране грађе о Црној Гори, као на примјер оне из Млетачког архива, затим турске, аустријске, француске и друге сличне грађе. И Историјски институт има у плану да издаје руску грађу о Црној Гори. Али реализација свих тих крупних планова зависи од кадровских и материјалних могућности, које у овом тренутку код нас нијесу завидне.

Коришћење страних извора за обраду историје Црне Горе ишло је упоредо са развитком наше историографије. Оно почиње код нас у правом смислу ријечи са појавом модерне историографије, а то је у другој половини XIX вијека. Када се ради о историји Црне Горе, то су били већином историчари ван Црне Горе, прије свега српски, јер је у Црној Гори, све до послје другог свјетског рата, било врло мало историчара научника, а научних институција за историју уопште није било. У старој Црној Гори само је један црногорски историчар озбиљније радио у иностраним архивима, а и у периоду између два рата то је мало њих радило. Тек послје другог свјетског рата, када се формирају Историјски институт, Научно друштво, а послје Академија наука, те многе библиотеке и архиви, више школе и факултети, јавља се у Црној Гори велики број научника историчара, од којих су многи боравили у иностранству и тамо вршили научна истраживања, што се је, без сумње, позитивно одразило на ниво наше историографије.

Када се ради о страним изворима за историју Црне Горе, није могуће одговорити генерално који су од тих извора најважнији за изучавање њене историје, нити је могуће направити неку њихову ранг листу по важности. Ако би требало дати неки општи суд о том питању, онда се може рећи да су по правилу најважнији они извори који су настали у земљама које су биле у директном контакту са Црном Гором и земљама које су биле заинтересоване за догађаје у Црној Гори, или оне ширег значаја у којима је она учествовала. А то се је мијењало у зависности од времена, односно периода и догађаја, па је, за разлику од цјелине историје Црне Горе, за те поједине периоде и догађаје могуће утврдити који су извори за њихово изучавање најважнији.

Ако направимо један летимичан поглед по појединим периодима, онда би то отприлике изгледало овако:

За предсловенски период најважнији су извори грчки и римски писци (Херодот, Псеудо-Скилак, Псеудо-Аристотел, Теопомп, Псеудо Скимнос, Аполоније Родоски, Аполодор, Птоломеј, Диодор, Помпоније Мела, Плиније Старији, Страбон, Ливије, Палибије, Помпеј, Траг, Дионисије из Халикарнаса, Апијан, Дион Касије, Велеј Патеркул, Флор и други). То су често само парцијални подаци о територији, локалитетима, именима и догађајима, али који уз археолошке налазе омогућавају да се реконструишу живот и догађаји.

За средњовјековни период, то јест од досељавања Словена па до пада под турску власт, најважнији су византијски и латински извори. То не значи да су они једини, али по важности и обиму далазе на прво мјесто.

Међу првим страним изворима који су коришћени за изучавање прошлости Црне Горе били су византијски извори. Сви историчари XIX и XX вијека који су се бавили нашом средњовјековном историјом до пада под турску власт морали су се користити том грађом. Поменимо само нека имена: Стојан Новаковић, Љубомир Јовановић, Љубомир Ковачевић, Станоје Станојевић, Константин Јиречек, Чеда Мијатовић, Илорион Руварац, Владимир Ђоровић, Михаило Динић, Никола Радоичић, Георгије Острогорски, Иван Божић, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић и многи други. Неки од њих су и издавали византијску грађу. Тако су Ст. Станојевић и В. Ђоровић, још 1921. године, објавили књижицу: *Одабрани извори за српску историју, I. доба од VI до X века*, која је била намијењена студентима.

Коришћење византијске грађе је нарочито појачано послје другог свјетског рата, оснивањем Византолошког института у Београду. Значајан подухват тог Института било је издавање Византијских извора у четири тома. Ради се о радовима неких византијских писаца у којима се говори и о нашим земљама и догађајима који су се ту одвијали.

Када је ријеч о Византолошком институту и његовим активностима, мора се поменути име Георгија Острогорског и његово опромно дјело.

Иначе, историја Византије је привлачила и привлачи велику пажњу историчара у свијету, па су као резултат тог интересовања почев још од XVI в. много издавани и византијски извори, које публикације користе и наши историчари. Као најважније треба поменути слједеће активности и публикације: Париски корпус настао у XVII в., прва колекција византијских наративних извора, преведених на латински и стручно коментарисаних. На тај корпус се настављају касније колекције: млетачка и бонска. Осим тога у скоро свим развијеним земљама свијета крајем XIX и током XX вијека издавани су византијски извори.

Због интереса који су за територију данашње Црне Горе и српску средњовјековну државу уопште показивали разни господари италијанске територије, италијански градови, а посебно ка-

толичка црква, настала је и значајна грађа на латинском језику која се налази у многим архивима по градовима Италије, а нарочито у Ватикану и Венецији. И поред њеног значаја, особито за наше приморје, та грађа није још довољно истражена. Истана, у иностранству је објављено много књига грађе из тих архива, у којима има доста података и о нашим земљама.

И код нас је издавана млетачка грађа која се односи на тај период. Поменимо само рад Шиме Љубича, а посебно његове *Листине о однашајих између јужнога словенства и млетачке републике*, које је у више књига почео објављивати крајем прошлог вијека.

У појединим фазама тог периода ово подручје, или неки његови дјелови, долазили су посредно или непосредно у додир са бугарском и угарском државом, било у ратовима или на други начин, што је остављало трага и у документима тих земаља, односно народа.

Што се тиче такозваног турског периода од краја XV до краја XVIII вијека, ту су по важности на првом мјесту турски и млетачки извори. Читава историја Црне Горе тога периода, а и касније, одвија се у контактима и борби са Турском, која тада над Црном Гором има номиналну врховну власт, а на неким њеним дјеловима и фактичку власт. Скоро да се може рећи, када је политичка историја у питању, да је историја Црне Горе за читаво то вријеме управо историја њене борбе са Турском. Из тога је, без сумње, на страни Турске настала богата историјска грађа. Природно да документа настала из те борбе и контаката имају прворазредни значај за изучавање црногорске историје, али њено истраживање и изучавање је релативно касно отпочело. Томе је допринијело и то што су турски архиви били тешко доступни за научни рад.

Већ смо рекли да су цариградски архиви, у којима се чува најважнија грађа за нашу историју, отворени за научни рад тек 1936. године. То је, вјероватно, био један од узрока што су се научни кадрови спремни за истраживање у турским архивима споро формирали. Ипак, имали смо и имена неколико врских научника који су изучавајући и објављујући турску грађу задужили нашу науку. Да поменемо само неке:

Глиша Елезовић је још прије другог свјетског рата почео да објављује турске изворе. Послије тог рата број научника који су се бавили изучавањем турске грађе се знатно повећао, чему је допринијело отварање Оријенталног института у Сарајеву. У свему томе је значајна улога Бранислава Ђурђева, чије изучавање турских извора треба посебно подвући када се ради о историји Црне Горе. Многобројни су његови радови о тој историји написани на основу турске грађе.

Значајно мјесто у изучавању и публиковању турске грађе припада и Хазиму Шабановићу. Треба поменути још Недима Филиповића, Хамида Хаџибегвића, Ламију Хаџиосмановић, Милана

Васића, Ахмеда Аличића, Душанку Бојанић, Олгу Зиројевић и др. Када је у питању њихов научни рад, као посебно и врло значајно треба истаћи издавање турских дефтера, који су нам омогућили да боље упознамо историју Црне Горе краја XV и XVI вијека. За тај период дефтери су углавном и једини турски извори. Истина, и за тај период има нешто и појединачних докумената, али за XVII и XVIII вијек она су бројна и представљају главни извор за та два вијека, мада нијесу тако истражена као што је то случај са дефтерима из XV и XVI вијека.

Од године 1420. Млетачка Република постаје непосредни сусјед Црне Горе. Одатле она за неколико вјекова, све до њене пропасти 1797. године, прати све што се дешава у Црној Гори, коју жели да веже са себе, особито у периодима њених ратова са Турском, које води у савезу са неким другим хришћанским државма. Из тих вјековних војних, политичких, привредних и културних контаката Млетачке Републике и Црне Горе настала је огромна и прворазредна историјска грађа, без које није могуће изучити тај период црногорске историје, а особито оних њених дјелова који су били непосредно под млетачком влашћу. Срећна је околност што је та грађа добро сачувана и похрањена у Млетачком архиву, чија се активност већ мјери и вјековима, тачније од 1815. године када је архив формиран.

Због свега тога није никакво чудо што је Млетачки архив, односно млетачка грађа, привукла пажњу свих наших историчара, који су се бавили историјом Црне Горе од почетка XV па до краја XVIII вијека, па су многи у њему боравили и вршили научна истраживања. Куриозитета ради поменимо чак и то да је у том архиву радио и Петар Петровић Његош, трагајући за документима који се односе на Шћепана Малог, а који би му послужили као потка за његово познато књижевно дјело *Лажни цар Шћепан Мали*.

Млетачки извори спадају међу прве иностране изворе који су коришћени за обраду наше историје такозваног турског периода. Истовремено они су међу оним изворима који су од наших историчара понајвише коришћени за изучавање тог периода црногорске историје. Поменимо само неке од тих историчара: Шиме Љубић, Фрањо Рачки, Грга Новак, Јован Томић, Иван Божић, Сима Ђирковић, Јорјо Тадић, Глигор Станојевић, Вук Винавер, Славко Мијушковић, Милош Милошевић и други. Уз радове које су написали на основу млетачке грађе, они су објавили и многа документа из Млетачког архива. На жалост, они су разбацани по разним публикацијама. Иако до сада доста коришћен, тај архив чува још обиље грађе која није откривена и изучена а која се односи на историју Црне Горе, па постоји потреба даљег систематског рада и истраживања у њему.

Млетачка грађа спада и међу прве стране штампане изворе у којима има података и за крајеве које данас обухвата Црна Гора. Ту мислим на познате *Diarii* (*Дневнике*) венецијанског хро-

ничара Марина Сануда, из друге половине XV и прве половине XVI вијека. Ти *Дневници* су објављени у 58 свезака и односе се на период од 1496. до 1538. године, а као изворе за нашу историју почели су их врло рано користити наши историчари. Чак их је у *Старинама* Југословенске академије знаности и умјетности у изводима објављивао Фрањо Рачки.

Иначе, млетачка грађа је много објављивана. Још 1751. године Daniele Farlati је почео да објављује познату едицију *Ilyricum sacrum*, која је изашла у 8 књига, а односи се на наше земље. Поменимо још неке публикације млетачке грађе: *Il Montenegro du relazioni dei proveditori veneti 1687—1735*, *I libri commemoriali della Repubblica di Venecia*, *Elberi: Relazioni degli ambasciatori Veneti*, *V. Solitro: Documenti storici sull Istria e la Dalmazia*, *Lettere di Francesco Boliza* и многе друге.

И наши историчари су издавали млетачке изворе. Нарочито се у томе истиче већ поменути Ш. Љубић. Поред наведених *Листина*, издао је *Comissiones et relationes Venete*, као и многа друга документа која је објављивао у *Старинама* ЈАЗУ-у. И Ф. Рачки је такође издавао млетачку грађу. Јован Томић је 1933. године издао књигу докумената претежно из Млетачког архива под насловом *Грађа за историју покрета на Балкану против турака крајем XVI и почетком XVII вијека*, а Грга Новак је 1964. издао књигу *Млетачка упутства и извјештаји*. И остали наши историчари, који су радили у Млетачком архиву, објављивали су, у разним часописима, грађу из тог архива. Од црногорских историчара треба посебно истаћи рад Глигора Станојевића.

За тај такозвани турски период врло је значајна, бројем и садржајем, и грађа која се чува у Ватиканским архивима. Али она није изучена ни приближно као грађа Млетачког архива, иако су ти архиви отворени за научни рад већ стотину година. И ватиканска грађа је доста издавана. Када се ради о нашим земљама треба поменути књигу *Lettere del patriarca di Peć Arsenio III e del Vescovo Savatije all archivescovo di Antivari Smajević* (Рома 1955).

У Ватиканским архивима је радила већина наших историчара који су радили и у Венецијанском архиву. Када се ради о подацима за Црну Гору, најзначајнији је рад Јована Радоњића, који је резултирао познатом књигом *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX в.* Од осталих, који су послје другог свјетског рата дуже радили у Ватиканским архивима, истиче се Марко Јачов, који је објавио књигу докумената *Списи конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима 1622—1644 I*, у којој има много података и о Црној Гори.

Најзад, од црногорских историчара, треба навести и рад у Ватиканским архивима Славка Мијушковића и Милоша Милошевића.

За турски период, нарочито за XVII и XVIII вијек, значајна је грађа настала и у неким другим земљама, јер у борби

противу Турске и рјешавању источног питања, чији је саставни дио и црногорско питање, све више се ангажују неке велике силе, прије свега Аустрија и Русија. Оне воде многе антитурске ратове, па се труде, углавном с успјехом, да у њих укључе црногорска, брдска и херцеговачка племена, остварујући са њима многе и разноврсне контакте. Због тога за историју Црне Горе у XVII и XVIII вијеку добија све већу важност аустријска и руска грађа, али не, наравно, као турска и млетачка. Због њене важности ту су грађу издавали и наши историчари. Поменимо само Владана Ђорђевића, који је 1912. године објавио једну књигу аустријске грађе под насловом *Црна Гора и Аустрија у XVIII вијеку*.

Руску грађу, пак, изучавао је и објављивао Марко Драговић, који је иначе завршио студије у Петрограду. Он је из руских архива исписао многа документа, која је касније објављивао у *Гласнику српског ученог друштва* за године 1884, 1885, 1886, 1891. и 1892. Иначе, руска грађа је прва инострана грађа коју су црногорски историчари почели да користе.

Између два свјетска рата није рађено у руским, односно совјетским архивима. Тек послје другог свјетског рата наши историчари почињу систематскије да истражују у тим архивима. Грађу која се односи на период до краја XVIII вијека од црногорских историчара изучавали су Бранко Павићевић и Растислав Петровић.

А када се о публикованој руској грађи за тај период ради, треба поменути збирку Политические и культурные отношения России е югославянскими землями в XVIII в. која је издата у Москви 1984. године.

За период XIX и почетка XX вијека шири се круг држава чија грађа има велики значај за историју Црне Горе. Нестало је Млетачке Републике, чија грађа, како смо видјели, за претходни период има прворазредни значај. Њено мјесто на границама Црне Горе, изузимајући један кратак период француске владавине у Боки Которској, заузима Аустрија, да би се послје Берлинског конгреса 1878. године, окупацијом Босне и Херцеговине, њено окружење Црне Горе знатно проширило. Непосредно сусједство са Црном Гором и интерес Аустрије за рјешавање Источног питања, а посебно њени планови за продирање на Балканско полуострво, још више су повећали занимање ове државе за Црну Гору, што је имало за последицу настајање бројне и прворазредне историјске грађе. Зато је њено изучавање неопходно за обраду црногорске историје XIX и почетка XX. в.

Упоредо са Венецијом, Беч је био од наших историчара највише посјећивани научни и архивски центар. Он је и данас још увијек врло значајно и привлачно мјесто за оне који траже нове податке о нашој прошлости.

Аустријска грађа је много издавана. Када се ради о Црној Гори, од наших историчара посебну пажњу привлачи активност

Владана Ђорђевића, који је издао двије књиге архивске грађе о Црној Гори. Прву, како смо већ видјели, 1912. године која се односи на претходни период, и другу 1924. године под насловом *Црна Гора и Аустрија (1814—1894)*. Иначе, већина истакнутијих српских историчара радила је у бечким архивима, ради прикупљања грађе за своје радове у којима има података и за Црну Гору.

Црногорски историчари до другог свјетског рата нијесу радили у аустријским архивима. Тек после тог рата они чешће посјећују аустријске архиве, а посебно бечке. То су, прије свих, Јевто Миловић, Бранко Павићевић, Новица Ракочевић, који су сакупили и снимили богату грађу и донијели је у земљу. Објављивањем те грађе нарочито се бавио Јевто Миловић.

Од аустријске грађе, објављене ван наше земље, прије свега треба поменути колекцију дипломатске грађе: *Ostörrich-ungarns Aussenpolitik von der bosnischen krize 1908 bis zum Kriegs ausbruch 1914, затим: Diplomatische Aktenstücke, Bosnien und Herzegovine, oktober 1912. bis 6. november 1913*, као и *Diplomatische Aktenstücke, Ereignisse am Balkan, 13 august 1912 bis 6. november 1913*.

Огроман интерес за рјешавање источног питања, за догађаје на Балканском полуострву и национално-ослободилачку борбу прије свега словенских народа, у овом периоду показује и Русија. па њене везе са Црном Гором постају све чешће и чвршће. Отуда и руска грађа која се односи на овај период црногорске историје има прворазредни значај. Због тога су многи наши историчари који су се бавили или се и даље баве историјом Црне Горе XIX и почетка XX вијека боравили у Русији и радили у тамошњим архивима. Овдје прије свега треба поново поменути Марка Драговића који је изучавао и објављивао руску грађу и за овај период.

Осим тога поменимо и неке историчаре који су у руским архивима радили тек после другог свјетског рата. То су: Бранко Павићевић, Нико С. Мартиновић, Растислав Петровић, Радостан Јовановић. Миомир Дашић, Јован Бојовић, Радослав Распоповић. Захваљујући том раду код нас су објављени не само многи научни радови већ и бројни документи. У том погледу се истиче рад Бранка Павићевића, који је до сада објавио више књига докумената из совјетских архива. Ту су три, до сада изашле, књиге под насловом *Русија и босанско-херцеговачки устанак 1875—1878*, и обимна књига *Русија и анексиона криза 1908—1909*.

У Русији и касније СССР-у иначе, објављена је огромна историјска грађа, која је од значаја и за историју Црне Горе, јер се тамо налазе документа која се и на њу односе. Та активност издавања извора била је, и данас је у Русији, односно СССР-у, врло развијена дјелатност. Ми немамо могућности да региструјемо све те важне публикације. Поменућемо само неке од њих, које су од значаја и за црногорску историју:

Внешная политика России XIX и начале XX века. Документы российского министерства иностранных дел. У овој едицији се објављује дипломатска преписка царске Русије почев од 1800. године и до сада је изашло око двадесетак свесака. Дипломатска грађа је објављивана и у познатом *Црвеном архиву* (Красный архив) који је изашао у 106 свезака у периоду од 1922. до 1941, а такође и у исто тако познатој колекцији *Международные отношения в эпоху империализма*, у којој је било предвиђено да се публикују документи почев од 1870. па до октобарске револуције. На жалост, то није остварено јер за период од 1871. до 1911. није издат ни један том, а за каснији период издато је 13 томова у 19 књига. Осим тих великих едиција објављене су и многбројне збирке дипломатске грађе, неке и у више томова, која се односи на крупне догађаје као што су, на примјер, источна криза и рат са Турском 1875—1878, балкански и први свјетски рат и други важни међународни догађаји и кризе. Министарство спољних послова Русије објављивало је и специјалне збирке дипломатске преписке у вези са тим важним догађајима, па је чак и преводило сличне публикације других влада.

У Русији је публикована и војна грађа, као на примјер *Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877—1878. г. на Балканском полуострове*, који је изашао у 97 свесака.

С обзиром да је током XIX и почетком XX вијека основна преокупација Црне Горе била борба противу Турске, разумљиво је да је и у Турској за тај период црногорске историје настала обимна и значајна грађа, али она до сада није истраживана и изучавана.

За историју Црне Горе XIX и почетка XX вијека најзначајнија је руска, аустријска и турска грађа. Али и грађа других великих сила, ангажованих у рјешавању Источног и других крупних питања, добија све већи значај и за изучавање историје Црне Горе, посебно за историју појединих догађаја и проблема. То нарочито важи за другу половину XIX и почетак XX вијека. Чини ми се, када се ради о Црној Гори, да ту прије свега треба поменути француску грађу. Та грађа је значајна и за неке догађаје црногорске историје с почетка XIX вијека, с обзиром на француско освајање Боке Которске и француско-црногорске борбе у то вријеме. За тај период црногорске историје у Француској су истраживали од црногорских историчара Петар Поповић и Душан Лекић, а послје рата Славко Мијушковић. Осим грађе у Архиву Министарства спољних послова и Ратном архиву у Паризу за тај период значајна је грађа маршала Мармона, која се чува у Шатијону сир Сен (*Chatillon sur Seine*). У Француској има и штампаних извора за тај период. То су, прије свега, мемоари маршала Мармона, који је био командант француских трупа које су оперисале у Далмацији и Боки Которској и ратовале противу Црне Горе. Ти мемоари су и преведени на наш језик. Значајан француски извор за тај период црногорске исто-

рије је и путописна књига француског пуковника Вијале де Сомијера (*Vialia de Sommieres*), под насловом *Voyage historique et politique au Monténégro* (Историјско и политичко путовање у Црну Гору), која је такође превођена.

Француска грађа о Црној Гори која се односи на другу половину XIX и почетак XX вијека много је богатија. Та грађа је почела да се систематски користи почев од краја XIX вијека захваљујући раду Гргура Јакшића у париским архивима. Он је из тих архива преписао огромну дипломатску грађу, која се дјелимично односи и на Црну Гору. Та грађа није издата, већ се чува у Историјском институту у Београду и Архиву САНУ.

У то вријеме од црногорских историчара није нико радио у француским архивима, а већ смо поменули да су између два рата тамо радили Петар Поповић и Душан Лекић.

Много је већи број црногорских историчара који су послерије другог свјетског рата радили у тамошњим архивима. То су: Андрија Лаиновић, Димо Вујовић, Данило Лекић, Славко Мијушковић, Јован Бојовић, Миомир Дашић. Они су микрофилмовали и копирали велики број докумената, које су донијели у Црну Гору, на основу којих су писали своје научне радове. Грађа која се односи на период од 1860. до 1896. године налази се у Историјском институту и доступна је за научни рад.

Овдје треба поменути и рад у Француској Крунослава Спашића, који је прикупао грађу о Његошу.

Историчари који су радили у француским архивима не само да су на основу тамошње грађе писали своје радове, већ су и објављивали поједине значајније изворе и документе. Међутим, много је важнија она грађа која је публикована у Паризу. Французи су, иначе, доста објављивали историјску грађу, нарочито дипломатску, у којој има података и о Црној Гори. Ми немамо могућности да то све региструјемо. Поменућемо само неке од најважнијих публикација:

Les origines diplomatiques de la guerre de 1870—1871. То је збирка од неколико десетина томова и односи се, углавном, на десетак година које су претходиле француско-пруском рату 1870—1871. године. Слична је, такође у неколико десетина томова, колекција: *Documents diplomatiques francais 1871—1914*. Ту је и вишетоми *Recueil des Traités de la France*, (Зборник уговора Француске) који је припремио Клерк де Жил (*Cherq de Jules*). Треба поменути и неке збирке докумената као: Беноа Бринсвик-Зборник дипломатских докумената који се односе на Црну Гору (*Benoit Brunswik, Recueil de documents diplomatiques relatifs au Monténégro*), као и Берлински уговор (*Le Traité de Berlin*) од истог приређивача. Затим: *Les reformes et la protection des cretiens en Turquie 1863—1904*, припремио А. Шопов (*A. Schoroff*), а такође и *Cent projets de partage de la Turquie*, од Т. Д. Ђуваре Т. Г. Дувага).

Значајни су извори и преписка и папири појединих знаменитих личности, као што су Тувнелова (Thuvnel) књига *Le secret de l'Empereur*, као и *Pages de l'histoire du seconde Empire d'apres les papiere de M. Thouvenel (1854—1866)*. Треба навести и преписку Пола Комбона (Paul Combon, *Corespondance 1870—1924*) која је објављена у три књиге. Најзад, ту је више књига званичних публикација Министарства спољних послова које се односе на Црну Гору и Источно питање, Берлински конгрес и балкански рат.

Крајем прошлога вијека почела је да се систематски изучава и енглеска историјска грађа о историји наших народа, али то нијесу истраживања која би се посебно односила на Црну Гору. Највише је тамо радио Чед Мижатовић, који је још 1892. године објавио једну књигу извора (*Кнез Милош и пуковник Хогес, грађа за историју прве владавине кнеза Милоша*), а другу 1922. (*Преписи из званичних и поверљивих извештаја енглеских амбасадора у Цариграду од г. 1804. па до 1814*). И у тој грађи се могу наћи подаци који се посредно односе на Црну Гору.

Црногорски историчари који се баве историјом Црне Горе нијесу радили у енглеским архивима.

Од грађе публиковане у Енглеској треба поменути велику колекцију дипломатске грађе која се односи на предисторију првог свјетског рата. То је *British Documents on the origins of the War 1898—1914*.

Њемачки извори за историју Црне Горе XIX и почетка XX вијека нијесу много истраживани. Све до уједињења 1871, њемачке државе и државице нијесу играле неку значајнију улогу у догађајима на Балкану и у вези са Источним питањем уопште. Због тога грађа тамо настала о тим просторима и проблемима није тако обимна и значајна као грађа оних европских држава које су биле директно заинтересоване за то подручје, као, на примјер, Русија и Аустрија, а потом Француска и Енглеска. Тек после уједињења, када Њемачка постаје велика економска, војна и политичка сила, чије су амбиције далеко превазилазиле границе Средње Европе, она постаје све више присутна и у догађајима на Балкану и у рјешавању Источног питања, што је директно везано и за Црну Гору. Због тога њемачка дипломатска грађа из периода после 1871. године има пуно података, директних и индиректних, за историју Црне Горе, али, ипак, не оног обима и значаја као што је грађа неких других већ поменутих држава. Зато скромне научне снаге Црне Горе нијесу много истраживале у њемачким архивима. Ипак се не може заобићи ни та грађа када се обрађује црногорска историја за период од 1871. до 1914. године, што нам потврђује коришћење штампаних извора који се односе на то раздобље. Као и у другим земљама и у Њемачкој су издаване велике колекције дипломатске грађе, као што су: *Die Answätige Politik Preussens 1858—1871*, *Diplomatische Aktensücke* и *Die grosse Politik der europairchen Kobinette 1911—1914*.

И наши људи су издавали њемачку грађу. Тако је др Милан Божићевић припремио и публиковао тротомну збирку *Die Auswörtige Politik serbiens 1909—1914*, у којој се могу наћи подаци који се односе на Црну Гору.

Од црногорских истраживача у њемачким архивима највише је радио Јевто Миловић.

Пошто је италијански интерес за Балканско полуострво, па самим тим и за Црну Гору, све више растао, посебно од коначног уједињења Италије 1871. године, а нарочито од женидбе италијанског престолонаследника са кћерком књаза Николе 1896. године, то се у Италији повећавала и количина историјске грађе која се односи на Црну Гору. То су прије свега извјештаји италијанског консула из Скадра, а после је 1878. године извјештаји италијанског посланика у Црној Гори, као и извјештаји из Цариграда и других европских центара који су пратили значајне догађаје у којима је и Црна Гора учествовала. Дипломатска грађа тако настала је драгоцјен извор за историју Црне Горе крајем XIX и почетком XX вијека. Та грађа је тек после другог свјетског рата почела да се користи у научне сврхе за обраду црногорске историје. Њу је највише изучавала Љиљана Пејковић — Алексић, али код нас није публикована италијанска историјска грађа која се односи на Црну Гору за тај период. Истина, нешто података о Црној Гори може се наћи у публикацији П. Митровића и Х. Крешевљаковића *Извјештаји италијанског конзулата у Сарајеву (1863—1870)* која је издата у Сарајеву. У Италији, пак, као и у другим земљама, објављена је велика колекција дипломатске грађе под насловом *I documenti diplomatici italiani*, у којој има докумената који се односе и на Црну Гору. Података о Црној Гори има и у многим посебним збиркама докумената које су објављиване у Италији.

Осим грађе у земљама о којима је било ријечи за овај период црногорске историје, може се наћи докумената и у неким мањим земљама, особито у онима са којима је Црна Гора одржавала дипломатске односе. У неким од њих је издавана дипломатска грађа, као, на примјер, у Грчкој *Ministère des affaires étrangères, Documents diplomatiques, 1913—1917*, у Румунији *Documents diplomatiques. Les événements de la péninsule balkanique. L'action de la Roumanie septembre 1912 août 1913; Le traité de paix de Bucharest du 28 juillet (10 août 1913; Le traité de paix de Bucharest du 29 juillet) 10 août 1913; Procédé des protocoles de la conférence.*

За Црну Гору и црногорско питање током првог свјетског рата 1914—1918. постоји обимна историјска грађа. С обзиром да је Црна Гора водила војне операције противу Аустро-Угарске и касније од ове била окупирана, то, природно, аустро-угарска грађа представља најзначајнији страни извор за изучавање ратних операција Црне Горе и њене војске, као и периода њене окупа-

ције. Од наших историчара ту грађу је изучавао Новица Ракочевић. Код нас она није у значајнијем обиму публикована.

О стању у Црној Гори и њеним ратним напорима значајна је грађа савезничких сила, нарочито Русије и Француске, да би последице капитулације Црне Горе посебан значај добила француска грађа, с обзиром да је Француска била домаћин црногорског краља и његове владе. Грађу у Француској, која се односи на Црну Гору у првом свјетском рату, изучавали су: Димо Вујовић, Јован Бојовић, Богумил Храбак, Љиљана Алексић.

Што се више приближавао крај рата, а тиме и расплет црногорског и југословенског питања, повећава се значај италијанске грађе, с обзиром на заинтересованост Италије за рјешавање тих питања. Ту грађу су изучавали: Драгољуб Живојиновић, Димо Вујовић, Богумил Храбак.

Вриједне грађе за период првог свјетског рата има и у Енглеској и САД, јер су се и оне интересовале за југословенско питање и судбину Црне Горе. Грађу за тај период, која се односи на Црну Гору, изучавао је у тим земљама Драгољуб Живојиновић.

У свим напријед поменутих земљама објављивана је војна и дипломатска грађа у којој има података и о Црној Гори. Ту су неке већ раније поменуте руске колекције дипломатске грађе, које обухватају и предратни и ратни период. Таква је колекција *Международним одношени в епоху империализма*, која обухвата период до октобарске револуције. Ту су и многи документи објављени у *Красном архиву*. И *италијанска дипломатска колекција*, *I documenti diplomatici italiani* такође се односи на предратни и ратни период. Ту је и америчка публикација *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, The Paris Peace Conference*. Треба поменути и грађу публиковану о тзв. Јадранском питању. Ту је најинтересантнија збирка *«La question de l'Adriatique»*.

Од војне грађе посебно је интересантна и важна француска колекција *Les armées francaises, dans la grande guerre*, особито њен том VIII вол. 3, који се односи на војне операције француске војске на Балкану.

О међуратном периоду црногорске историје нема много посебне грађе у иностранству. Највише вијести о Црној Гори има у периоду непосредно последице рата, да би те вијести постојале све рјеђе, јер иностране силе тада много више интересују неки други проблеми државе чији је саставни дио постала Црна Гора. О њој се нешто више интересовала Италија, па је њена обавјештајна служба била присутна у Црној Гори. Али грађа настала из тог рада и интереса није позната.

Наши историчари који су у иностранству истраживали о нашој међународној историји углавном су се интересовали за Југославију уопште. Било је нешто посебног интересовања за Црну

Гору, када се ради о радничком покрету, па је за грађом која се односи на тај покрет трагано у СССР-у и Француској Ј. Бојовић.

У току другог свјетског рата 1941—1945. Црна Гора је била посебно окупационо подручје, прво италијанско, а потом њемачко, па је природно да сада о догађајима у њој, прије свега војничким, имамо више иностране грађе него за претходни период. Зато је за изучавање тог периода од посебне важности прво италијанска, а потом њемачка грађа.

Што се, пак, тиче политичких прилика у Црној Гори, када се ради о иностраној грађи, не може се заобићи прије свега енглеска а затим и совјетска грађа.

Инострану ратну грађу, која се односи на југословенско подручје, прикупљао је Војно-историјски институт, у Београду па су тамо сабрани многобројни микрофилмови и копије њемачке и италијанске грађе коју користе научни радници тог Института, као и други наши историчари.

Од црногорских историчара, за период другог свјетског рата, у Италији је истраживао Радоје Пајовић, а у Енглеској и СССР-у Веселин Ђуретић.

У послеријатном периоду Црна Гора се опет јавља као саставни дио југословенске државе, па је инострана грађа о њој дио грађе о Југославији. Али та грађа до сада није била много доступна, па се не може нешто више рећи колико и каквих података о Црној Гори у њој има.

У овом прегледу иностраних извора за историју Црне Горе било је, осим за средњовјековну историју, углавном ријечи о документима. Осим докумената врло важни извори су штампа, мемоари и путописи. (Ја сам поменуо неке мемоаре, напр. Маршала Мармона, и путописе, на примјер Вијале де Сомијера). И та врста извора заслуживала би посебну пажњу и осврт. Значајну помоћ за информацију о тој грађи пружају библиографије које наши људи раде о књигама и чланицама који су о Црној Гори публиковани у појединим иностраним земљама. Таква је, на примјер, библиографија Крунослава Спасића *Француска библиографија о Црној Гори 1800—1939*. На жалост, ми немамо таквих библиографија за све земље. На неким се сада ради. Њихова израда била би велика помоћ нашој историографији.

На крају овог прегледа могли би се извући неки закључци:

1) У иностранству постоји богата грађа за историју Црне Горе. Она се налази у скоро свим земљама Европе и САД, а посебно у Турској, Италији, СССР-у и Аустрији, а за новију историју у Француској и неким другим земљама.

2) Корисно би било направити попис иностраних градова и архива у којима има грађе о Црној Гори, са назнаком о каквој се грађи ради и на који се период односи.

3) Историју Црне Горе, а посебно поједине њене периоде, није могуће ваљано обрадити без коришћења страних извора. То

прије свега вриједи за старије доба, као што је, на примјер, средњевјековни и турски период.

4) У Црној Гори је мало кадрова који би могли у страним архивима истраживати и изучавати грађу за те старије периоде, јер је за то потребно познавање грчког, латинског и турског језика. Зато је и даље један од наших примарних задатака да формирамо такве кадрове.

5) Ипак, захваљујући стручњацима из других средина, и за обраду тих периода коришћена је инострана грађа.

6) Наши историчари су боље владали, и данас владају, савременим великим свјетским језицима; француским, енглеским, њемачким, руским и италијанским, па се грађа на тим језицима много више користила и користи.

7) Свјесни да није могуће квалитетно обрађивати историју Црне Горе без коришћења стране грађе, све је више историчара који бораве у иностранству ради научноистраживачког рада. Захваљујући томе црногорска историографија постаје све квалитетнија. Да би се она све више унапређивала, потребно је да млађи историчари обавезно уче велике свјетске језике и онда бораве у свјетским научним центрима.

8) Треба истраживати не само у великим научним центрима, већ и у мањим центрима и архивима, јер се и у њима може наћи драгоцену грађу.

9) Да би се олакшао доступ до иностраних извора, потребно је организовано радити на публиковању те грађе у нашој земљи. Ми у томе имамо већ нека искуства и планове.

10) Корисно би било направити библиографију код нас и у свијету објављене иностране грађе, по појединим земљама, а која се односи на нашу земљу. То би олакшало рад историчарима, нарочито оним млађим, па се не би дешавало да приликом обраде појединих проблема не користе значајне иностране изворе који су већ објављени.

11) Такође би било добро радити библиографије иностраних књига и чланака о Црној Гори.

12) Да би се информисаност историчара о изворима побољшала, треба успоставити што чвршћи контакт са архивистима и библиотекарима.

13) Треба успостављати контакте и са иностраним научним институцијама, архивима и историчарима, ради бољег упознавања са грађом која се тамо налази а односи се на Црногорску и ради њеног евентуалног ваједничког издавања.

Dimitrije Dimo Vujović

FOREIGN SOURCES FOR THE HISTORY
OF MONTENEGRO

S u m m a r y

In this paper the author points out great importance of foreign material for the history of Montenegro. After that, he gives a survey of foreign archives, particularly emphasizing archives of Venice, Vatican and Constantinople. He gives, as well, survey of published foreign material in our and foreign countries, specially for certain periods and countries. He mentioned the most important authors, who published foreign sources and on that basis treated the history of Montenegro.

He pointed out that Greek and Roman writers were the most important sources for pre-Yugoslav period.

For the Middle Ages period, that is from the Slav migration to the fall under Turkish government, Byzantine and Latin sources are the most important.

As far as so-called Turkish period is concerned, from the end of XV to the end of XVII century, Turkish and Venice sources by significance are on the first place. For that period, Austrian and Turkish material is significant.

For the period of XIX and beginning of XX century, circle of states whose material has an importance for Montenegrin history researches is expanding. First of all those are Austria, Russia, Turkey, following with France, England, Germany and Italy.

For Montenegro and Montenegrin question during the First World War 1914 — 1918, there is an voluminous historical material in all countries participated in War, and the most important is those placed in countries with main war role.

About the period between the Wars (1918 — 1941) of Montenegrin history in foreign countries there are sparse materials, while during the Second World War period (1941 — 1945) there are considerably more, because Montenegro was a separate occupying area, first by Italian and later German, and this was the reason that Montenegrins waged stubborn liberational war.

In the period after The Second World War material dealing Montenegro is a part of Yugoslav material, but until now it has been neither attainable nor investigated.

The number of domestic historians who investigate in foreign archives is growing permanently. Material found in those archives they utilize for scientific works, which causes their higher quality.